

ՏԱՐԱԾԱՄԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՂ ԵԶՐՈՒՅԹՆԵՐԸ ԳՐԱԲԱՐՈՒՄ

ԱՆՆԱ ԱԲԱԶՅԱՆ, ԱՆԱՀԻՏ ՅՈՒԶԲԱՇՅԱՆ

Գրաբարի եզրույթային համակարգը բազմաշերտ է. յուրաքանչյուր ենթաշերտ ունի իր ուրույն առանձնահատկությունները ինչպես բառագիտական, այնպես էլ ձևաբանական և շարահյուսական մակարդակներում: Արդի արևելահայերենի եզրույթային համակարգի սկզբնաղբյուրը հին հայերենն է: Ըստ այդմ՝ կարևորվում է գրաբարի բառ-եզրույթների և եզրույթների թե՛ համաժամանակյա, թե՛ տարժամանակյա քննությունը: Գրաբարով մատենագրությունը հարուստ փաստական նյութ է ընձեռում նրանց իմաստաստուգաբանական ուսումնասիրության համար:

Եզրույթային համակարգի յուրաքանչյուր շերտ՝ իր ենթաշերտերով, կարևորվում է ներքին համակարգվածությամբ: Նրանց գործառական հաճախականությունը տարբեր է՝ պայմանավորված երկի նպատակաուղղվածությամբ և բովանդակությամբ:

Սույն ուսումնասիրությունը նվիրված է տարածքային բաժանումներ արտահայտող բառ-եզրույթների և եզրույթների համաժամանակյա քննությանը: Բնագրային փաստագրումը կատարվել է ըստ Եղիշեի «Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին» և Փ. Բուզանդի «Բուզանդարան պատմութիւնք» երկերի: Տարածական բաժանումներից քաղաքական նշանակության են այն եզրույթները, որոնք ցույց են տալիս քաղաքական բովանդակություն, օրինակ՝ **Յունաց աշխարհ, Հայոց երկիր, սահմանք երկրի Հայոց** և այլն: Տարածական ընդհանրական բովանդակության բառ-եզրույթները, ըստ հեղինակների, համարվել են հասարակական բաժանումներ արտահայտող միավորներ, օրինակ՝ *աղբյուր, ծով, կղզի, գետ* և այլն:

Բանալի բառեր – *երկիր, աշխարհ, գավառ, նահանգ, սահման, ցամաք, կղզի, ծով, ավան, բացառ*

Գրաբարի բառապաշարի համակարգում առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում տարածական բաժանումներ արտահայտող եզրույթները, որոնց իմաստաստուգաբանական և գործառական նկարագիրը կարևոր է և արդիական ինչպես տարժամանակյա, այնպես էլ համաժամանակյա առումով:

V դարի պատմիչների գլխավոր նպատակը եղել է ըստ ամենայնի նկարագրել թագավորների ներքին և արտաքին քաղաքականությունը: Հայ ժողովրդի անխուսափելի պատերազմները արտաքին թշնամիների դեմ նկարագրվում են գեղարվեստական հրաշալի պատկերներով, որոնցում անթաքույց արտահայտվում է հեղինակի գնահատականը ևս:

Նրանք խիստ կարևորում են նաև հայ ժողովրդի հոգևոր և մշակութային կյանքի նկարագրությունը, մանավանդ եթե պատմիչը նպատակ է հետապնդում ներկայացնել նոր կրոնի քրիստոնեության ուժը, հոգևոր գործիչների պայքարը քրիստոնեական գաղափարախոսության ամրապնդման և տարածման համար, այդ ճանապարհին շատ հերոսների նահատակությունը:

Գրաբարի եզրույթային համակարգի յուրաքանչյուր շերտի հարուստ և հետաքրքիր դրսևորումներ ենք նկատում V դարի մատենագրության մեջ: Դրանց քննությունը կարևորվում է հետևյալ հիմնավորումներով.

1) արդի արևելահայերենի եզրույթների գերակշռող մասի արմատները առկա են գրաբարում. տարածքային բաժանումներ արտահայտող եզրույթների համաժամանակյա քննությունը փաստական կարևոր նյութ է տալիս արդի արևելահայերենում նրանց գործառական և իմաստաստուգաբանական վերլուծության համար,

2) այն կհամարի գրաբարի եզրույթային համակարգի նկարագիրը: Երկի բովանդակությամբ պայմանավորված՝ V դարի պատմագրության մեջ գրաբարի եզրույթների գործառական հաճախականությունը նույնը չէ. այսպես՝ հաճախադեպ են ռազմաքաղաքական և կրոնական բովանդակության եզրույթները՝ ի հակադրություն իրավաքաղաքական, իրավավարչական հարաբերություններ, տարածքային տարբեր բաժանումներ արտահայտող եզրույթների¹:

Տարածական, հասարակական, քաղաքական բաժանումներ արտահայտող եզրույթների քննության համար փաստական նյութ են դարձել Եղիշեի «Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին» և Բուզանդի «Բուզանդարան պատմութիւնք» երկերում գործառված եզրույթները²:

Քաղաքական նշանակության տարածական հարաբերություններ արտահայտող եզրույթներն արտահայտում են քաղաքական բաժանումներ, ինչպես՝ *Հայոց երկիր, Յունաց աշխարհ, սահմանք երկրի Հայոց*, իսկ հասարակական նշանակության են տարածական ընդհանրական բովանդակության բառ-եզրույթները³, օրինակ՝ *գետ, աղբյուր, բացատ* և այլն: Կատարելով իմաստաստուգաբանական վերլուծություն

¹ Տե՛ս **Ա. Աբաջյան, Ա. Յուզբաշյան**, Կրոնական բովանդակություն ունեցող բառերը Փ. Բուզանդի «Բուզանդարան պատմութիւնք» երկում, «Էջմիածին» հանդես, Է, 2022, էջ 50-65, **նույնի** Հասարակական-քաղաքական հարաբերություններ արտահայտող եզրույթները Փ. Բուզանդի «Բուզանդարան պատմութիւնք» երկում, «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Բանասիրություն», Եր., 2023, 1 (40), էջ 88-100, **նույնի** Ռազմաքաղաքական և իրավական հարաբերություններ արտահայտող եզրույթները գրաբարում, Մեսրոպ Մաշտոց համալսարանի լրատու, Եր., 2023, 1 (29), էջ 259-271:

² **Եղիշե**, Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին, Եր., 1989; **Բուզանդ**, Բուզանդարան պատմութիւնք, Եր., 1987: Բնագրային օրինակների էջերը կտրվեն շարադրանքում:

³ Է. Աղայանը բառապաշարը բաժանում է 3 շերտի. ընդհանուր բառեր, որոնք չունեն եզրույթային նշանակություն և գործառույթ, բառեր, որոնք կարող են ունենալ նաև եզրույթային արժեք (սրանք բառ-եզրույթներն են), և եզրույթներ, որոնք ունեն լոկ եզրույթային իմաստ: Տե՛ս **Էդ. Աղայան**, Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն, Եր., 1984, էջ 320:

անհրաժեշտության դեպքում անդրադարձել ենք նաև դրանց գործառական նկարագրին:

Ներկայացնենք խնդրո առարկա միավորների քննությունը:

* **Աշխարհ** – ԳԲԱ-ն նշում է հետևյալ իմաստները՝ 1) ամբողջ աշխարհը, երկինքն ու երկիրը՝ իրենց մեջ գոյություն ունեցող բոլոր բաներով, 2) առանձին երկիր, տերություն, թագավորություն, 3) գավառ, նահանգ, 4) հավաքական մարդիկ, բազմություն, 5) (կրոն) երկրային կյանք, 6) ապրելու, գոյության ձևը՝ եղանակը, կենցաղավարություն, ապրելակերպ, կյանք, 7) (հունաբանությամբ) իրերի շատություն, կուտակություն⁴:

Բնագրային օրինակներ՝ «Ապա կարգեցան կազմեցան, յօրինեցան խաղաղացան **աշխարհն Հայոց** ՚ի մեջ երկուց թագաւորացն...» (Բուգ., 204), «Այլ գրով և պատգամաւ հանդիմանէր զնոսա վասն զուր աներածի **աշխարհին Հայոց**» (Եղ., 398), «Զի թեպէտ եւ **Արեաց աշխարհին** առնէր մեծապէս խաղաղութիւն...» (Եղ., 298):

Աշխարհ բառը գործածվում է իբրև առանձին տերության անվանում, ինչպես **Արեաց աշխարհ**, **Հայոց աշխարհ**, **Աղուանից աշխարհ** և այլն, որոնք քաղաքական տարածքային բաժանումներ բովանդակող եզրույթներ են: Կան նաև **աշխարհ** բառի չտեղայնացված իմաստով գործառույթներ, որոնք արտահայտում են ԳԲԱ-ում վկայված առաջին իմաստը: Այս կիրառություններում հանդիպում են նաև հոդերի հետաքրքիր գործառույթներ: Բերենք բնագրային օրինակներ՝ «Աստուած, որ արար **գաշխարհս** նոյն եկն ու ծնաւ ի սուրբ կուսէն Մարիամայ... Որպէս յոչնչէ արար **գայս** մեծ մարմին **աշխարհս**, սոյնպէս...» (Եղ., 78); «... խոստացաւ երկրորդ անգամ գալ ահաւոր զօրութեամբ յարուցանել զվեռեալս, նորոգել **զբոլոր աշխարհս**...» (Եղ., 80):

Աշխարհ բառի հետ գործածված **ս** ցուցական հոդը, որ արտահայտում է նաև որոշյալության իմաստ, ուղեկցվում է *այս* ցուցական դերանունով, որը կարող է նաև բացակայել: «**Աշխարհս** նիւթեղէն է և նիւթքս ուրիշ են և ընդ միմեանս հակառակ» (Եղ., 60): «Իսկ եթէ առ անբան **աշխարհս** այսպէս հոգ տանի Աստուած, ո ը չափ ևս առաւել առ բանաւոր **աշխարհս** մարդս» (Եղ., 70):

Գործածված է նաև **դ** հոդը. այս դեպքում կարող է գուգահեռաբար կիրառվել *այդ* ցուցական դերանունը, ինչպես՝ «Ի բագում տեղիս *այդ* **աշխարհիդ** ձերոյ գտանին գիրք նորա, ընթերցի ը, անտի տեղեկանաս» (Եղ., 58):

Ինչպես վկայում են բնագրային օրինակները, **աշխարհ** եզրույթը քաղաքական բաժանման իմաստ է ստանում որևէ տերության բաղադրյալ անվան կառույցում: Առանց իմաստային առկայացման՝ այն ունի բազմաթիվ իմաստներ. **աշխարհ**, որ ընդգրկում է Աստծուց արարված ամեն ինչ, մարդկանց **աշխարհ**, հոգևոր **աշխարհ**, հրեշտակների **աշխարհ** և այլն:

⁴ Բացատրությունները տրված են ըստ Ռ. Ղազարյանի «Գրաբարի բառարանի» (հ. Ա, Եր., 2000, հ. Բ, Եր., 2000): Այսուհետև՝ ԳԲԱ, ԳԲԲ: Տարբերության քննության համար հիմք է հանդիսացել Լ. Խաչատրյանի «Գրաբարի բացատրական բառարանը» (Եր., 2003), այսուհետև՝ ԼԽԳԲ:

Աշխարհ եզրույթը տարարժեքություն չի դրսևորում, սակայն նրանից կազմված բառերի համար տարարժեքության հետաքրքիր դրսևորումներ առանձնացնում է Լ. Խաչատրյանը: Այսպես՝ **աշխարհորեն** բառը դրսևորում է մակբայ – ածական տարարժեքություն: Լ. Խաչատրյանը օրինակներ է բերում Բուզանդից (ԼԽԳԲ, էջ 51). մակբայական իմաստով նշանակում է *աշխարհիկ կյանքի համեմատ*. «Յաղագս թե զհարդ միաբան աշխարհորեն ժողովէին առ հայրապետն Ներսէս (Բուզ., 54), ածականի իմաստով՝ *համընդհանուր, տիեզերական* նշանակությամբ. «Միաբան խորհեցան **աշխարհորեն** խորհուրդ» (Բուզ., 39):

Կամ **աշխարհակալ**-ը՝ իբրև բաղադրյալ անվան բաղադրիչ, ունի ածականական գործառույթ, իսկ եթե առկայացված չէ, նշանակում է *թագաւոր* (ԼԽԳԲ, էջ 60): «Մարգպան և **աշխարհակալ** (գոյական) աշխարհին Հայոց զառաջինն ի թագաւորեն պարսից զՍուրեն (Բուզ., 154)»:

* **Երկիր** – իբրև գոյական՝ ԳԲԱ-ն նշում է 8 իմաստ՝ 1) աշխարհ, երկրագնդի ցամաք, հողագունդ, 2) ցամաք, երկրագնդի ցամաք մակերևույթ, 3) որևէ ժողովրդի բնակչության վայրը, տարածությունը, 4) հայրենիք, 5) գետին, հող: Իբրև փոխանուն՝ գործառվում է երկու իմաստով՝ ա) մարդկություն, երկրագնդի բնակչություն և բ) որևէ երկրի բնակչություն, մարդիկ: Իբրև փոխաբերական իմաստ՝ ԳԲԱ-ն նշում է աշխարհական վիճակը՝ հակադրությամբ հոգևորական վիճակի: Այս եզրույթով են կազմված **յերկրէք** և **յերկրիք** դարձվածային միավորները, որ ունեն *երկրից եղածները* նշանակությունը՝ երկրավորներ, հողեղեններ: Իբրև թվական՝ ունի երկրորդ իմաստը (ԳԲԱ, 415):

Բնագրային օրինակներ՝ «Խաղաց գնաց Արշակ արքայ Հայոց մեծաց, թագաւորեաց **յերկրին** ասորեստանեայց հանդերձ հարբն իւրով և ամենայն ընտանեօքն իւրովք» (Բուզ., 104): «... եկն եհաս **յերկիրն** Հայոց և ժողովեաց զցրուեալս **երկրին** և թագաւորեաց ի վերայ նոցա» (Բուզ., 104):

* **Երկինք** – ԳԲԱ-ն նշում է հետևյալ իմաստները՝ 1) երկիրը շրջապատող տիեզերական տարածություն, 2) երկնքի երևացող կամարածև տարածությունը՝ երկնակամարը:

Բնագրային օրինակ՝ «Թերևս լիցի իմ որդի Որմիզդ անուն, արասցէ **զերկին** և **զերկիր...**» (Եղ., 48):

* **Քաղաք** – իրանական փոխառություն է: ԳԲԲ-ն առանձնացնում է հետևյալ իմաստները՝ 1) խոշոր բնակավայր՝ շինություններով, փողոցներով, հրապարակներով և այլն, 2) քաղաքի բնակչությունը:

Բնագրային օրինակ՝ «Եւ ժողովեաց ամենայն իւրոյ իշխանութեան **քաղաքաց**» (Բուզ., 144):

Բուզանդը **քաղաք** եզրույթը գործածել է նաև **որսատեղի** իմաստով: Բառի մեկնությունը տալիս է Մտ. Մալխասյանցը 59-րդ ծանոթագրությո-

---

⁵ Լ. Խաչատրյանի «Գրաբարի բացատրական բառարանից» վկայված բնագրային օրինակների էջերը ներկայացրել ենք բառարանին համարժեք հեղինակը փաստագրումը կատարել է ըստ «Բուզանդացոյ Պատմություն Հայոց» (Թիֆլիս, 1913) բնագրային երկի:

յամբ. «Քաղաք բառը նշանակում է նաև պարսպապատ տեղ...» (Բուզ., 427), ինչպես՝ «Այլ յերկրին Ապահունեաց յոտինս մեծի լերինն Մասեաց տեղին զայն որսասցուք տեղոջ որում անուն կոչի քաղաք Աղիորոք» (Բուզ., 21):

Ոսն բառի համար ԳԲԲ-ն նշում է 7 իմաստ, որոնցից 6-րդը՝ *ստորոտ* իմաստն է (տե՛ս վերևի վերջին օրինակը):

* **Քաղաքորմն** – նշանակում է՝ 1) քաղաքը շրջափակող պատ, պարիսպ, պատնեշ, 2) պարսպած, ցանկապատած տեղ:

Բնագրային օրինակ՝ «... հասեալ պատէին զմեծ քաղաքորմն եկեղեցոյ Աշտիշատու» (Բուզ., 16):

* **Քաղաքիկ** – նշանակում է *փոքր քաղաք*: Բնագրային օրինակ՝ «... լի և լի ծաւալեցան մինչև ՚ի փոքր քաղաքիկն Սատաղու...» (Բուզ., 16):

* **Նահանգ** – փոխառություն է պահլավերենից: ԳԲԱ-ն վկայում է հետևյալ իմաստը. «Երկրի տերիտորիայի խոշոր բաժանումներից յուրաքանչյուրը, որ ստորաբաժանվում է գավառների» (ԳԲԱ, 269): Բնագրային օրինակ՝ «Յետս կացեալ յուխտէն քրիստոնէութեան և աւերեալ զբազում տեղիս Հայոց աշխարհին, մանաւանդ զձմերոցս արքունի և կայանք զօրացն էին... **աւան** և **զբերդն** Արմարի, զԿուաշն **աւան**... և զամենայն **ոտն** Արագածու և **զնահանգն** Արտաշատու և զԱրտաշատն ինքնին զլիտվին և զամենայն **գեղս** և **զաւանս**, որ շուրջ նովաւ էին...» (Եղ., 158):

* **Աւան** – փոխառություն է պահլավերենից և նշանակում է *մեծ գյուղ, փոքր կամ չպարսպատված քաղաք, գյուղաքաղաք*: Բնագրային օրինակ՝ «...տարան ՚ի Թիլն յաւանն...» (Բուզ., 34):

Ավան-ը արդի արևելահայերենում⁶ նշանակում է *ավանագյուղ, ոչ մեծ բնակավայր*: Այսօր այն նաև վարչական տարածքի անվանում է Երևանում:

* **Գաւառ** – ԳԲԱ-ն տալիս է հետևյալ մեկնությունը՝ 1) խոշոր վարչատերիտորիալ միավոր որևէ երկրի կամ պետության կազմում, երկրամաս, նահանգ, հայրենի երկիր, 2) եպիսկոպոսական թեմ (ԳԲԱ, 310): Բնագրային օրինակ՝ «...զի հնգետասան **գաւառ** զայն ձեռական իշխանութեան ունէին իբրև սեպհական ի բնէ» (Բուզ., 178):

* **Գավառ-ը** արդի արևելահայերենում ունի հետևյալ իմաստները՝ 1) վարչատերիտորիալ միավոր նահանգի և շրջանի միջև մինչև 1929 թ., 2) ծայրամաս, երկրի կենտրոնից հեռու գտնվող շրջան, 3) փխբ.՝ հետամնաց՝ քաղաքային մշակույթից ու քաղաքակրթությունից կտրված վայր, 4) մի քանի շրջաններ ընդգրկող երկրամաս, և այլն⁷: Այժմ նույն անվամբ է կոչվում Գեղարքունիքի մարզկենտրոնը:

* **Գիւղ** – նշանակում է *գյուղ, շեն, ավան*: Նրանից է բաղադրված **գեղաքաղաք** եզրույթը, որ նշանակում է «քաղաքատիպ մեծ գյուղ, քա-

⁶ Արդի արևելահայերենի եզրույթների իմաստային մեկնությունների համար հիմք ենք ընդունել Ա. Սուքիասյանի «Հայոց լեզվի հոմանիշների բացատրական բառարանի» (Եր., 2003) վկայումները: Բառարանը արժևորվում է ոչ միայն վկայված բառերի իմաստային խորաքննի վերլուծությամբ, որի հենքի վրա էլ ներկայացված են բառային հոմանիշները, այլև պարտադիր պատմական իմաստաբանական քննությամբ:

⁷ Տե՛ս **Էդ. Աղայան**, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Եր., 1976, էջ 222:

ղաքագյուղ ավան» (ԳԲԱ, 313): Բնագրային օրինակ՝ «...մատենաց տեր զգեղաքաղաքն զԱրշակաւանն ՚ի ձեռն հարուածոցն...» (Բուզ., 176):

Գյուղ բառ-եզրույթի համար արևելահայերենում վկայված են *նչ քաղաքատիպ բնակավայր, որտեղ զբաղվում են գլխավորապես գյուղատնտեսությամբ, գյուղաշխարհ* իմաստները⁸:

* **Կալուած** – ունի հետևյալ նշանակությունները՝ 1) ժառանգած կամ ձեռք գցած **բնակության տեղ**՝ ստացվածք, ունեցվածք, 2) մեկի իշխանության տակ գտնվող երկիր՝ **երկրամաս**, տիրույթ, 3) որևէ մեկին սեփականության իրավունքով պատկանող **հողային** անշարժ ունեցվածք: Ինչպես տեսնում ենք, այն բազմիմաստ բառ է և եզրույթ է դառնում, եթե ունի հողատարածք, երկիր, երկրամաս իմաստները, որոնք պատկանում են մեկին՝ իբրև սեփականություն:

* **Ագարակ** – ունի հետևյալ նշանակությունները՝ 1) մշակված կամ մշակելի հող՝ հանդ, 2) հողային կալվածք, 3) գյուղ, ավան, 4) ագարակային, գյուղական: Բնագրային օրինակ. «Պատրէր գոմանս ՚ի նոցանէ առատ պարգևօք, իսկ գոմանս **ագարակօք** և մեծամեծ գեղօք» (Եղ., 34): Հիշյալ օրինակում ունի գոյականական գործառույթ, սակայն այն կիրառվում է նաև իբրև ածական՝ դրսևորելով գոյական-ածական տարաբերություն. «Գրեաց յամենայն **ագարակ** տեղիս» (ԼԽԳԲ, 16):

* **Անապատ** – փոխառություն է պահլավերենից, նշանակում է՝ 1) անշեն, անբնակ, 2) ամայի, վայրի, ավերակ, 3) ջրից զուրկ և աննշան բուսականությամբ ընդարձակ ավազուտ տարածություն, 4) փխբ.՝ զուրկ, թափուր, դատարկ, անմասն: Բնագրային օրինակ՝ «... և գունդ-գունդ դարձեալ գումարէին ի նոցանէ յերկիր հեռաւոր՝ յամուրս **անապատին** ՚ի մարտ պատերազմի թշնամեացն...» (Եղ., 42):

Անապատ բառը դրսևորում է գոյական-ածական տարաբերություն: Իբրև ածական Լ. Խաչատրյանը նշում է *անշեն, անբնակ, վայրի* իմաստներով գործառույթները, իբրև գոյական՝ 1) *ավազադաշտ, անբնակ տեղ, 2) վանք, մենաստան* իմաստներով գործառույթները (ԼԽԳԲ, 30): Մեր քարտագրած օրինակում այն ունի *անբնակ տեղ* իմաստը:

Պատմական երկերում հանդիպում են հատվածներ՝ հարուստ տարածական բովանդակությամբ եզրույթներով: Ներկայացնենք նրանցից մեկը.

«...կապեցին, կախեցին, զմանուկն Գրիգորիս զագւոյ ձիոյն, և արձակեցին ընդ **ծովեզեր դաշտին հիւսիսական ծովուն** մեծի, արտաքոյ իւրեանց բանակին ՚ի **դաշտին** Վատենայ... Եւ ապա բարձին զնա որք ընդ նմա երթեալ էին ՚ի **գաւառէն** Հարանդայ և բերին ՚ի **գաւառն** իւրեանց ՚ի **կողմանս** Աղուանից ՚ի **սահմանս** Հայոց ՚ի Հարանդ, ՚ի գեղօղն որ անուանեալ կոչի Ամարագ...» (Բուզ., 26):

* **Դաշտ** – փոխառություն է պահլավերենից, նշանակում է՝ 1) ցածրադիր և հարթ տարածություն, 2) արոտավայր, արոտատեղ, 3) մշակո-

⁸ Նույն տեղում, էջ 248:

վի տարածություն, հանդ, 4) փխբ.՝ որևէ բանի ասպարեզ կամ ընդարձակ տարածություն:

* **Տով, ծովեզր** – ունի հետևյալ իմաստները՝ 1) ցամաքով շրջապատված դառնաղի ջրով ջրային ընդարձակ տարածություն, 2) ընդարձակ ծավալված ջուր կամ այլ հեղուկ՝ նյութ, 3) (Հին կտակարանում) արևմուտք՝ արևմտյան կողմը (Միջերկրական ծովի պատճառով, որ գտնվում է Պաղեստինից դեպի արևմուտք), 4) պղնձե մեծ ավազան, 5) փխբ.՝ ալեկոծություն, հուզմունք, ծփանք, 6) ած.՝ ծովի նման մեծ:

Տովեզր նշանակում է ծովափ:

* **Կղզի** – աքքադական փոխառություն է: Նշանակում է *ջրով շրջապատված ցամաք*: Բնագրային օրինակ՝ «Յայնմ կղզուջ գայս օրինակ կերակրեալ լինին ի ծովէ անտի...» (Բուզ., 148):

* **Աղբիւր** – նշանակում է՝ 1) ջրի աղբյուր, 2) ակ, ակունք, 3) փխբ.՝ անձ՝ առարկա, երևույթ, որից բխում են բարիքներ, օգուտներ և այլն: Բնագրային օրինակում ունենք առաջին իմաստով գործառույթ. «...ի տեղուջն ուր եղեալ էր զգլուխ իւր բղխեաց **աղբիւր** և արբին նան և որ ընդ նման էին, որ մինչև ցայսօր ասեն այնմիկ **աղբիւր** Յակոբայ» (Բուզ., 38): Առաջին իմաստով էլ այն արժևորվում է իբրև տարածական բառ-եզրույթ:

* **Գետ** – նշանակում է՝ 1) ջրի մեծաքանակ հոսանք, որ ընթանում է իր բնական հունով, 2) հեղուկի մեծ քանակություն: Բնագրային օրինակ՝ «...որ շուրջ զնոքօք էր, որ կայ ի կողմանս **գետոյն** Եփրատայ» (Բուզ., 18):

* **Պողոտայ** – փոխառություն է ասորերենից: Նշանակում է՝ 1) լայն և ուղիղ փողոց քաղաքում, 2) քաղաքի հրապարակ, քաղաքամեջ, 3) լայն ճանապարհ: Բնագրային օրինակ՝ «... և ոչ կցեցին ՚ի միմեանս վասն **պողոտայի** ճանապարհին...» (Բուզ., 32):

* **Աշխարհապողոտայ** եզրույթը նշանակում է *լայն, ընդարձակ ճանապարհ* (ԳԲԱ, 158): Բնագրում ունենք **պողոտայ** եզրույթի գործառույթը:

* **Ճանապարհ** – նշանակում է՝ 1) գետնի վրա անցուդարձի համար բացված ուղի, արահետ, 2) անցման տեղ, անցում, 3) անցած կամ անցնելիք տարածությունը, 4) ընթացքի ուղղությունը, 5) փխբ.՝ կյանքի ապրելակերպ, կենցաղավարություն, 6) փխբ.՝ մի բանի հասնելու միջոց, եղանակ: Բնագրային օրինակ՝ «... և պատուով առաջնորդէր նոցա զերկայնութիւն **ճանապարհին** անդրէն յերկիրն Հայոց» (Եղ., 102):

* **Հրապարակ** – փոխառություն է պահլավերենից: Նշանակում է՝ 1) **քաղաքի մեջ ընդարձակ** տեղ՝ շինություններով շրջապատված, 2) վաճառանոց, շուկա, առևտրի վայր, 3) արքունի դահլիճ՝ ատյան, որտեղ դատական քննություններ են կատարվում, 4) հրապարակում հավաքված բազմություն, ամբոխ: Իբրև **տարածական եզրույթ**՝ գործածված է առաջին իմաստով: Բնագրային օրինակներ՝ «... և իւրով լնուլ, և ՚ի **հրապարակի** իւրում ՚ի տեսիլ վանականաց կանգնել հրամայէր» (Բուզ., 90):

«Եւ օր ըստ օրէ բերէին իբրև զգէշ ընկենուին ի մեծ **հրապարակին**...» (Եղ., 280):

* **Կողմն** – նշանակում է՝ 1) որևէ բանի կողքային տարածությունը կամ ուղղությունը, 2) մի բանի աջ կամ ձախ մասը, կողք, 3) ուղղություն, 4) մաս, բաժին, 5) որոշ ուղղությամբ ընկած երկիր, գավառ (մնացյալ իմաստները տարածական իմաստին չեն առնչվում՝ 6) (կզմխս.) կող, կողոսկր, 7) հակառակ կողմը, մի կողմը, 8) նման մարդ կամ մարդկանց խումբ՝ հակադրված մի ուրիշ մարդու կամ մարդկանց խմբի հետ):

Բնագրային օրինակ՝ «Եւ իբրև այսպէս զամենայն **կողմանց** հարեալ վատթարացաւ, անկաւ...» (Եղ., 280):

* **Կոյս** – ունի երկու իմաստ, որոնցից մեկը տարածական է՝ *կողմ, դէպի*: **Կոյս կոյս** բարդությունն ունի **այս կողմը** իմաստը (ԳԲԱ, 668): Բնագրային օրինակ՝ «... այլ խրամատեաց զպահակն ճորայ և անցոյց **յայս կոյս** զգօրսն Մասքթայ...» (Եղ., 398):

* **Տագ** – նշանակում է ծայր, մանավանդ որևէ առարկայի տարածության վերջնային մաս: Նրանից է բաղադրված **ծագէ ի ծագ**, ծայրից ծայր իմաստով բարդությունը: Բնագրային օրինակ՝ «...որում տեղեացն Ոսկիք կոչեն. ՚ի նոյն **ծագս** էր բնակեալ մեծն անապատաւորաց զինդ» (Բուզ., 414):

Տագ եզրույթը տարածություն չի դրսևորում:

* **Տակ** բառ-եզրույթը բազմիմաստ է և դրսևորում է գոյական-ածական տարածություն: Իբրև գոյական՝ նշանակում է՝ 1) *ծերպ, ճեղքվածք, անցք, խորշ*, 2) *անձավ, բույն*, իբրև ածական՝ *ծակված, ծակ ունեցող* (ԼԽԳԲ, 166):

* **Բացատ** եզրույթը դրսևորում է գոյական-ածական տարածություն: Իբրև գոյական՝ նշանակում է՝ 1) *ազատ տեղ, տարածություն, հեռավորություն*, 2) *սահման, անջրպետ*, 3) *քաղաքամերձ վայր*. իբրև ածական՝ նշանակում է՝ *հեռավոր, ընդարձակ, բացօթյա*: Լ. Խաչատրյանը օրինակը բերել է Բուզանդից. «Նոքա **ի բացատ** յանյարկ տեղիս ասեին կալ աղօթս» (Բուզ., 79):

* **Սահման** – փոխառություն է պահլավերենից: Ունի հետևյալ նշանակությունները՝ 1) եզր՝ ծայր, որտեղ մի բան վերջանում է, 2) վայրերը՝ գավառները ևն միմյանցից բաժանող գիծ, սահմանագիծ, 3) որևէ սահմանագծից ներս գտնվող վայր՝ տարածություն, 4) մի բանի՝ երևույթի որոշված սահմանված թույլատրելի չափը: Մնացած իմաստները տարածական բովանդակություն չունեն (ԳԲԲ, 440):

Մեր դուրս գրած բնագրային օրինակում գործածված է 2-րդ իմաստով. «... ՚ի կողմանս Աղուանից, **ի սահմանս** Հայոց...» (Բուզ., 26):

* **Տեղ** – ԳԲԲ-ն առանձնացնում է 3 իմաստ, որոնցից 3-րդ իմաստով է այն տարածական բովանդակության **վայր** (ԳԲԲ, 552): Բառը փոխառություն է ասորերենից: Բնագրային օրինակ՝ «...ձերբակալ արարեալ զորդի թագաւորին անդէն **ի տեղւոջն** հրամայէր սպանանել» (Եղ., 398):

* **Բերդ** – կրկին փոխառություն է ասորերենից: Նշանակում է *պաշտպանության համար կառուցված պարսպասպատ ամրություն, ամրոց*:

Բնագրային օրինակ՝ «Եւ եկն եմուտ թագաւորն Պապ յերկիրն Հայոց և թագաւորեաց ՚ի վերայ նորա և թափեաց յինքն յամուր ամուր **բերդիցն**, գոր կալեալ էր պարսկացն և **բերդն** Դարօնից, որ է յերկրին Կոզայ...» (Բուգ., 288):

* **Լեռան** – նշանակում է *լեռ, սար*: Բերենք բնագրային մի օրինակ՝ «... զի բանակեալ էին նոքա ՚ի **լեքինն**, որ կոչի Յլու գլուխ...» (Բուգ., 30):

Գրաբարի բառ-եզրույթները տարարժեքության դիտակետից քննելով՝ ակնհայտ են դառնում բառիմաստի, եզրույթային իմաստի և նրանց խոսքիմասային իմաստների փոխկապակցվածությունը և դրանով էլ պայմանավորված՝ նրանց գործառույթը շարահյուսական մակարդակում: «Այդ կարգի բառերը, որպէս բառույթային միավորներ, բնագրից դուրս ընդհանուր ձևով համատեղում են տարբեր խոսքիմասային իմաստներ ու արժեքներ, սակայն դրանց երկատված բառիմաստներն ու խոսքիմասային արժեքները հստակ տարբերակվում են առանձին կիրառությամբ. ձևաբանական արժեքի բաշխումը կատարվում է շարահյուսական մակարդակում, քանի որ իմաստագատիչ մյուս գործոնները տվյալ դեպքում չէզոքանում են»⁹:

Վերը նշել ենք, որ տարածական՝ հասարակական և քաղաքական բաժանումներ արտահայտող բառ-եզրույթներից և եզրույթներից քչերն են դրսևորում տարարժեքություն: Նկատելի է մի հանգամանք. տվյալ միավորը կարող է ձևաբանորեն տարիմաստ չլինել, բայց դրանով բաղադրված ածանցավոր կամ բարդ կառույցները դրսևորեն ձևաբանական տարբեր իմաստներ: Ասվածը հիմնավորելու համար դիտարկենք **գաւառ** և **գաւառական** բառ-եզրույթները: **Գաւառական**-ը դրսևորում է ածական-գոյական տարարժեքություն: Իբրև ածական՝ այն նշանակում է *գաւառային*, իբրև գոյական՝ *գաւառի բնակիչ* (ԼԽԳԲ, 99): **Գաւառացի** բառը դրսևորում է ածական և գոյական տարարժեքություն՝ իբրև ածական նշանակելով *նույն գաւառից*, իբրև գոյական՝ *նույն գաւառի բնակիչ* (ԼԽԳԲ, 99)¹⁰:

* **Լեռան** եզրույթից ունենք **լեռանական**, **լեռնական** բառերը, որոնք դրսևորում են ածական-գոյական տարարժեքություն: Որպէս ածական ունի *լեռան հատուկ*, *լեռնային* իմաստը, որպէս գոյական՝ *լեռան բնակիչ* (ԼԽԳԲ, 148): Լ. Խաչատրյանի բերած բնագրային օրինակը Բուզանդից է. «Էր եղբայր մի Փաւստեայ եպիսկոպոսի, **լեռնական** սքանչելի» (Բուգ., 224): Նշանակում է *լեռնաբնակ*, *մենակյաց*, *անապատական*, *ձգնավոր* (ԼԽԳԲ, 149):

* **Ցամաք** – նշանակում է՝ 1) ցամաքային ընդարձակ տարածություն, երկիր, 2) չոր, ոչ ջրապատ տարածություն, 3) ջրով շրջապատված տարածություն, կղզի, թերակղզի (ԼԽԳԲ, 352): Այն ունի նաև ածականի իմաստ՝ *անջրդի*, *չոր*, *բուսականությունից զուրկ*: Այսինքն՝ ասորերե-

⁹ Լ. Խաչատրյան, Գրաբարի բացատրական բառարան, Եր., 2003, էջ 6:

¹⁰ Բնագրային օրինակները տե՛ս Լ. Խաչատրյանի «Գրաբարի բացատրական բառարանի» նշված էջերում:

նից¹¹ փոխառված **ցամաք** եզրույթը դրսևորում է ածական-գոյական տարարժեքություն (ԼԽԳԲ, 352):

Այսպիսով՝ ամփոփելով նշենք, որ տարածական բաժանումներ արտահայտող եզրույթները հաճախադեպ չեն: Դրանց շարքում ընդգրկել ենք քաղաքական բաժանում արտահայտող եզրույթները և ընդհանրական տարածական նշանակության բառ-եզրույթները:

Ներկայացված 30 եզրույթներից և բառ-եզրույթներից 6-ը փոխառություն են պահլավերենից, 4-ը՝ սասրերենից, 1-ը՝ աքքադերենից, իսկ մնացյալը բնիկ բառեր են:

Տարարժեքություն դրսևորում են որոշ բառ-եզրույթներ. ըստ որում՝ տվյալ եզրույթից ձևավորված այլ բառեր ևս կարող են լինել տարարժեք, ինչպես՝ **գաւառ-գաւառական, աշխարհ-աշխարհօրէն** և այլն: Տարածական բաժանումներ արտահայտող եզրույթների և բառ-եզրույթների սույն ուսումնասիրությամբ փորձել ենք ամբողջացնել գրաբարի եզրույթային համակարգը:

АННА АБАДЖЯН, АНАИТ ЮЗБАШЯН – Термины, выражающие пространственные разделения в габаре. – Лексика габара хорошо изучена, но входящая в ее состав терминосистема еще не полностью проанализирована. Именно поэтому рассмотрение терминов габара очень важно и актуально.

Система терминов габара многослойна. Каждый подуровень имеет свои особенности на лексическом, морфологическом и синтаксическом уровнях. Основой формирования терминосистемы современного восточноармянского языка является терминосистема древнеармянского языка. Соответственно, важно исследовать крылатые фразы и термины древнеармянского как с синхронной, так и с диахронической точек зрения. Библиография габара дает богатый фактический материал для этимологического изучения. В частности, в историографии представлена внешняя и внутренняя политика, духовная и культурная жизнь царей, государства.

Каждый уровень терминосистемы с его подуровнями выделен внутренними согласованиями, их продуктивность варьируется в зависимости от их назначения и содержания.

Данное исследование посвящено одновременному рассмотрению словесных терминов и терминов, выражающих территориальное деление с семантико-этимологической точки зрения. Номенклатуру терминов мы выделили по книге Егише «О Вардане и Армянской войне» и Павстоса Бюзанда «История Бузандаран». Среди пространственных делений многие термины имеют политическое содержание, например, **Յունաց աշխարհ, Հայոց երկիր, սահմանք երկրի Հայոց** и т. д. Согласно этимологическому анализу, 4 из 30 представленных терминов заимствованы из сирийского языка, 6 - из пехлевийского, 1 - из аккадского, а остальные являются исконными словами. Наряду с семантико-этимологическим анализом мы также выделили их морфологические особенности, принадлежность к разным частям речи, переходы, делая акцент на функциональной целостности данных терминов.

Ключевые слова: страна, мир, провинция, государство, граница, земля, остров, море, поселение, поляна

¹¹ Սասրերենից փոխառությունների մեկնությանը անդրադարձել է Հ. Հյուբշմանը «Հայերենի քերականություն» (Եր., 2003) աշխատության մեջ: Ի թիվս սասրերենից փոխառյալ բառերի՝ հեղինակը մեկնաբանում է նաև տարածական բաժանումներ արտահայտող եզրույթները (էջք 308, 313, 316, 318):

ANNA ABAJYAN, ANAHIT YUZBASHYAN – *Terms Expressing Spatial Divisions in Old Armenian.* – Grabar's vocabulary has been thoroughly and deeply investigated, but its terminological system which is its constituent part has not been completely analyzed yet. For this reason the examination of the terminological system of Old Armenian is very important and up-to-date.

Old Armenian's terminological system is multi-layered; each sub-layer has its own characteristics at the lexical, morphological and syntactic levels. The source of the term system of Modern Eastern Armenian is the term system of Old Armenian. Accordingly, it is important to examine Old Armenian word-forms and terms from both synchronic and diachronic points of view. Old Armenian literature provides rich factual material for their semantic- etymological study. In particular, the historiography presents the foreign and domestic policy, the spiritual and cultural life of the kings.

Each layer of the terminological system with its sub-layers is important with by its internal coordination. Their functional frequency varies depending on their purpose and content.

The given study is dedicated to the synchronic investigation of word-terms and terms expressing territorial divisions from the semantic-etymological point of view. We made the original documentation according to Yeghishe's works "About Vardan and the Armenian War" and Pavstos Buzand's "Buzandaran History". Among the spatial divisions, the terms showing political content are of political significance, for example, the world of the Greek people, Country of Armenians, of the border of the country of Armenians, etc. We considered the word-terms of general spatial content units expressing social divisions, such as: source, sea, island, river, etc. According to the semantic-etymological examination carried out by us, 4 of the presented 30 terms are borrowed from Assyrian, 6 from Pahlavi, 1 from Acadian, and the rest are native words.

Key words: *country, world, province, state, border, land, island, sea, burg, glade*